

5. Аңламасова Г.А. Мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру: пед. ғыл. канд...дисс.-Алматы, 2005. – 159б.
6. Мұхамединова Н.А. Жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының мұраларындағы ұлттық құндылықтар негізінде оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеу: пед.ғыл.канд... автореф.-Алматы, 2006. – 276.
7. Дүниетану. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық// Тұрмашева Б.Қ. ... –Алматы: Атамұра, 2017. – 112 б.

ӘОЖ 159.9

<https://doi.org/10.53355/e5428-2424-6378-a>

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шатырбаева Ш.А.

Ғылыми жетекші: Унгарбаева Ш.У., п.ғ.к.

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ.

E-mail: shshatyrbaeva@mail.ru, shnar09_76@mail.ru

Мақалада жасөспірімдердің агрессиялық мінез-құлқының ерекшеліктері мәселесі қарастырылған.

Тірек сөздер: жасөспірімдер, агрессия, агрессивті мінез-құлық, агрессивті жасөспірімдер.

В статье рассматриваются особенности агрессивного поведения подростков.

Ключевые слова: подростки, агрессия, агрессивное поведение, агрессивные подростки.

The article discusses the features of aggressive behavior of adolescents.

Key words: teenagers, aggression, aggressive behavior, aggressive teenagers.

Қазіргі қоғамда агрессивті мінез - құлықты басқару және баланың агрессивтілігінің көрінісін бақылау мәселесі кез-келген жас кезеңінде әр түрлі мамандардың-психологтардың, психиатрлардың, әлеуметтанушылардың, мұғалімдердің назарын аударады. Адамның жеке құрылымындағы агрессивтілік мінез - құлықтың әртүрлі формаларын қалыптастырудың алғышарты болып табылады. Олар: конструктивті, әлеуметтік позитивті, просоциалды немесе керісінше-деструктивті, іс-әрекетке асоциалды және қоғамға қарсы сипат береді[1]. Қазіргі ғылыми мәліметтерде агрессивті жасөспірім, ең алдымен, қалыпты тұқым қуалаушылықпен сипатталатын қарапайым бала болып көрінеді, ал тәрбие жұмысындағы кемшіліктердің, қоршаған ортадағы қиындықтардың әсерінен агрессивтіліктің белгілері пайда болады. Жасөспірімнің агрессивтілігінің дамуына оның темпераментінің табиғи ерекшеліктері де әсер етеді. Мысалы, темперамент, ашуланшақтық, өзін ұстай алмау және арандату жағдайлары сияқты мінез-құлық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал ететін эмоциялардың қозғыштығы мен күші болып табылады. Көптеген зерттеулер отбасында және мектепте білім беру желісінің балалардағы агрессивтіліктің пайда болуына әсерін анықтауға бағытталған. Осы зерттеулердің негізінде Бандура мен Уолтере (Bandura A., Walters R., 1959) жүргізген сауалнама мен өмірлік бақылау нәтижелері, егер аналар балаларының агрессивті әрекеттеріне немқұрайлы қараса және тіпті оларды байқамайтындай әрекеттер жасаса, онда балалар одан да агрессивті болады деген пікір айтады[2]. Ал, (Eron Z., Walder Z., Torgo R., Zefkourtz M., 1963) еңбектерінде, өте қатаң жазаға ұшыраған балалар жолдастарына қарағанда агрессивті болатынын көрсетілген. Сонымен қатар, (Scars M., Maccoby E., Zevin H., 1957). еңбегінде агрессивті мінез-құлық үшін изикалық жазалар балалардың қатыгездігін, агрессивтілігін арттыратындығы көрсетілген.

Ғалым Л.М.Зюбин өз зерттеулерінде қиын жасөспірімдердің мінез-құлқының бұзылуына әкелетін үш себепті атап көрсетеді. Олар:

- жалпы психикалық дамудың болмауы (бірақ патология емес!), бұл мінез-құлықтың дұрыс өзін-өзі талдауына және оның салдарын болжауға кедергі келтіреді;
- ойлаудың дербестігінің жеткіліксіздігі, сондықтан үлкен болжам мен сәйкестік;
- танымдық белсенділіктің төмендігі, рухани қажеттіліктердің сарқылуы мен тұрақсыздығы [3]. Алайда, көбінесе дамудағы мұндай ауытқулар қауіп факторларының тобын құрайды, олармен адам өмір бойы қалыпты өмір сүре алады, мінез-құлқымен ешқандай проблемалар болмайды, бірақ ол үшін объективті немесе субъективті қиын өмірлік жағдайларда өзекті бола алады. Мұндай жағдайлар әдетте тәуекел жағдайлары деп аталады. Олар девиантты мінез-құлық себептерінің екінші тобын құрайды.

Тәуекел жағдайлары-бұл әр түрлі сипаттағы факторлардың жиынтығы, олардың адамға ұзақ мерзімді теріс әсері адамның бейімделу механизмдерінің шамадан тыс жүктелуіне әкеледі, нәтижесінде мінез-құлық бұзылыстары болуы мүмкін. Бұл әлеуметтік факторлар (мысалы, балалар үйіндегі тәрбие), психологиялық (баланы ата-аналармен жүйелі түрде ұрып-соғу), биологиялық (үнемі тамақтанбау, аштық) және т. б. болуы мүмкін. Ашып қарастыратын болсақ:

Біріншіден отбасында, әлеуметтену институты ретінде, қауіп-қатер шарттары:

- тұтастай алғанда отбасының асоциалды сипаты немесе оның жеке мүшелерінің асоциалды мінез – құлқы (мысалы, ата – аналардың қоғамға қарсы өмір салты, алкогольді жүйелі пайдалану және т.б.);

- отбасы құрылымы (мысалы, отбасында әкенің болмауы, бұл баланың жеке маңызды адаммен эмоционалды байланыс қажеттілігін толық қанағаттандыруға мүмкіндік бермейді);

- отбасылық тәрбиенің дұрыс емес түрлерінде көрінетін отбасының функционалды сәтсіздігі. Атап айтқанда, гиперпротекция немесе суперконтроль түріндегі білім баланың мінез – құлқындағы босату реакциясының пайда болуына әкеледі-үлкендерге белсенді бағынбау, үйден қашу және т. б.

Екіншіден мектепке келесі қауіп-қатер жағдайлары:

- оқушылардың мектепішілік мінез-құлық ережелерін формальды сақтауын бақылау және жеке педагогикалық жалған билікті авторитарлық қамтамасыз ету бойынша іс-әрекетімен балаға жеке тұлғаға бағытталған көзқарасты ауыстыруда көрінетін мұғалімнің функционалды сәйкессіздігі;

- бала үшін зерттелетін материалдың субъективті күрделілігі, нәтижесінде ол өзін-өзі растау және өзін-өзі дамыту тәсілі ретінде оқуға деген қызығушылығын жоғалтады;

- баланың сынып ұжымымен және оның жеке өкілдерімен тұлғааралық қарым-қатынасының әлеуметтік-психологиялық қиындықтары (қақтығыстар, бойкоттар, мазақ ету және т.б.). Нәтижесінде бала командадан шығарылады және нәтижесінде толық білім ала алмайды.

Үшіншіден мектептен тыс мекемелер мен институттарда мінез-құлықтың бұзылуының себебі баланың мұғаліммен қақтығысуы немесе мектептен тыс мекеменің баланың қажеттіліктеріне қанағаттанбауы болуы мүмкін (ол гитарада ойнауды үйренуге келді, ол Баян сыныбына және т.б. анықталды). Нәтижесі баланың немесе жасөспірімнің мектептен тыс мекемелерден әлеуметтену саласы ретінде бас тартуы болуы мүмкін («Мен ол жаққа бармаймын, онда ештеңе жоқ...»).

Төртіншіден бейресми қарым-қатынас саласында (мектептен тыс құрдастар тобы) мінез-құлықтағы ауытқулардың себебі топ қызметінің асоциалды бағыты, топқа қосылғысы келетін жасөспірім үшін міндетті болып табылатын қатынастар мен талаптардың топшілік нормаларының асоциалды сипаты болуы мүмкін (сіз біздің біреуіміз болғыңыз келсе, темекі шегуіңіз керек және басқалар сияқты алкогольді ішу керек және т.б.)[3].

Зерттеуші И.А. Невский ғылымға «мінез - құлықтағы ауытқу механизмі» терминін енгізіп, бір жағынан адамның әлеуметтік – психологиялық жағдайын, екінші жағынан

мінез-құлықтағы ауытқу дәрежесін сипаттайтын төрт кезеңін анықтаған. Бұл мәселені тереңірек зерттеуде бұл тетік О.А. Селиванова бойынша, келесі кезеңдерді қамтиды.

1 кезең. Адамның жаңа, ерекше әлеуметтік жағдайларға бейімделуі, онда өмірдің алдыңғы кезеңінде қалыптасқан әдеттегі мінез-құлық әдістері (қарым-қатынас, рөл және т.б.) тиімділігін жоғалтады, ал оның мінез-құлық арсеналындағы жаңалары әлі дамымаған. Бірінші кезеңде девиантты мінез-құлық таза түрінде көрінбейді, оның кейбір белгілері ғана анықталуы мүмкін: бағынбау, бас тарту, кейбір әлеуметтік талаптардың орындалмауы (отбасылар, мектептер, топтар). Адам өзінің мінез-құлқын өзінің идеяларына, әлеуметтік құндылықтары мен көзқарастарына сәйкес келетін қалыпты деп қабылдайды. Мұнда әлеуметтік-педагогикалық көмектің екі аспектісі бар. Ол, біріншіден, тәрбиелік әсерді түзетуге (мұғалімдерге, ата-аналарға көмек), екіншіден, девианттың нақты тұлғасына бағытталуы керек және өзгертілген тәрбие қызметінің сипатына ие болуы керек. Табысты жұмыс істеген кезде әлеуметтік болжам оң болуы мүмкін, әйтпесе екі нәтиже болмайды, кей жағдайда адам өзі проблемаларды шешеді немесе адамның мінез-құлығы нашарлап, агрессиясы басым болады.

2 кезең. Адамның тұрақсыздануы, қоршаған ортамен жеке және эмоционалды маңызды байланыстарды қалпына келтірудің тиімсіз әрекеттерімен сипатталады. Әрекеттің тиімсіздігі, бір жағынан, әлеуметтік-психологиялық сарқылуға және өз күшіне деген сенімсіздіктің пайда болуына, екінші жағынан, адамның мінез – құлықтың әлеуметтік теріс формаларына жүгінуіне негіз болатын қоршаған ортаны тітіркендірудің және қабылдамаудың өсуіне әкеледі.

3 кезең. Адам үшін психологиялық төзімсіз жағдайдың болуымен және осы жағдайдан әлеуметтік оң жолмен қалай шығу керектігін білмейтіндігімен сипатталатын агрессия. Бұл кезеңде адамның мінез-құлқы өзінің дәйектілігі мен логикасын жоғалтады, нашар болжанады, көбінесе импульсивті, аффективті сипатқа ие[4]. Мұндай жағдайлар: ересектердің қамқорлығынан тәуелсіздікке көшу, әдеттегі мектептегі оқуды әлеуметтік қызметтің басқа түрлеріне ауыстыру, сондай - ақ дененің қарқынды гормоналды қайта құрылуы жасөспірімді қоршаған ортаның теріс әсеріне алып келеді.

Э. Шпрангер өзінің «Жасөспірім кезіндегі мәдени-психологиялық» (14 жастан 18 жасқа дейін) тұжырымдамасында жасөспірім тұлғасының дамуының үш түрін сипаттайды. Бірінші түрдегі даму қарқынды және дағдарыстың ішінде, жасөспірімнің екінші рет өзін – өзі жігерлендіріп қолға алуымен оны жүзеге асырудағы қорытындысы болып, жаңа «Мен»-нің қалыптасуы. Екінші түрдегі дамуы жасөспірімнің негізгі, баяу және біртіндеп өзгеруін, өзінің жеке басындағы терең күйзелістер мен өзгерістерді қамтиды. Дамудың үшінші түрі өзін-өзі тәрбиелеудің белсенді және саналы процесін, жасөспірімде өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі тәрбиелеу арқылы мүмкін болатын ішкі уайымдар мен дағдарыстарды өз бетінше жеңу жолын қамтиды[5].

Бұл жастағы негізгі психологиялық неоплазмалар Э. Шпрангердің «меннің» ашылуына байланысты, рефлексияның пайда болуын, жасөспірімнің өзінің жеке басын білуін қарастырды. Бұл кезеңдегі бала теріс қабылдауға өте сезімтал, бұл оны агрессивті өзін-өзі қорғауға немесе пассивті меланхолияға итермелейді. Қарқынды өсу, дененің жетілуі, психологиялық өзгерістер - мұның бәрі жасөспірімнің функционалды жағдайларына әсер етеді - белсенділіктің жоғарылауы, энергияның едәуір өсуі, бұл шаршаудың жоғарылауына, өнімділіктің төмендеуіне әкеледі. Бұл уақытта балалар арасындағы, сондай-ақ балалар мен ересектер, оның ішінде ата-аналар арасындағы реніштер, жанжалдар бұрынғыға қарағанда қатал түрде жүреді. Қазіргі уақытта балалар көбінесе ересектерге қатысты агрессияны немесе сезімталдықты көрсетеді. Егер ата-аналар мен отбасының мүшелері жасөспірімнің ересек мүмкіндіктерін ескерсе, оған құрметпен және сеніммен қараса, оған оқу және басқа да іс-әрекеттегі қиындықтарды жеңуге, жолдастарымен қарым-қатынас орнатуға көмектессе, онда олар жасөспірімнің жеке басының дамуына қолайлы жағдай жасайды. Бұл кезең отбасының жасөспірімге қатынасына байланысты. Ата-аналар балалардың өзара сыйластық пен теңдікке

тәуелділіктен қарым-қатынасын қайта құруы керек, өйткені осы кезеңде ересек адамның сезімі дамиды, ол жасөспірімнің өзіне, адамдарға және әлемге деген жаңа өмірлік ұстанымын білдіреді; оның әлеуметтік белсенділігінің бағыты мен мазмұнын, жаңа ұмтылыстар мен тәжірибелер жүйесін анықтайды. Ересек адамның агрессиясы құрдастарының да, ересектердің де оған ересек адам ретінде қарағысы келетіндігінде көрінеді. Қарым-қатынаста, атап айтқанда, бұл жасөспірімнің онымен тең дәрежеде сөйлесу талабынан көрінеді. Агрессияның түрлерін анықтау барысында әр түрлі пікірлер қалыптасып, көптеген зерттеулер жүргізілген. Осы зерттеулердің нәтижесінде агрессияның келесідей түрлері анықталған:

Стихиялық агрессия – бұл басқалардың қиындықтарын байқап, адамның бастан кешіретін сезімдері (подсознание) қуанышы. Мұндай адам айналасындағы адамдарға өз қателіктерін көрсетуге ұялмайды. Бұл өздігінен пайда болатын, көңіл-күйді басқаларға білдіріп, ашуландырып, көңіл – күйлерін түсіргісі келмейді келмейді.

Реактивті агрессия – бұл адамдарға сенімсіздік, олар ренішті кешірмейді және ұзақ уақыт есте қалады. Сонымен қатар, балаларда, ересектер сияқты, агрессияның екі түрі бар:

- бұзылмайтын агрессивтілік, яғни тілекті қанағаттандыру механизмі, мақсатқа жету және бейімделу қабілеті; ол баланы қоршаған әлемде бәсекелестікке, өз құқықтары мен мүдделерін қорғауға итермелейді;

- өшпеділік деструктивтілік – бұл зиянды және өшпенділік мінез-құлық қана емес, сонымен бірге оны ренжіту және одан ләззат алу; мұндай мінез-құлықтың нәтижесі әдетте қақтығыстар, жеке қасиеттер ретінде агрессивтілікті қалыптастыру және баланың бейімделу қабілетінің төмендеуі болып табылады. Осылайша, балалардың агрессивтілігі жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының қалыптасуына әкелетін фактор деп айтуға болады. Диагностикалық зерттеу көрсеткендей, шамадан тыс агрессивтілік-бұл жасөспірімдердің дамуындағы әдеттегі ауытқу (зерттелген балалардың 68%-ы агрессивтіліктің әртүрлі көріністерін көрсетті). Жасөспірімдердің агрессивтілігінің бағыты (басқаларға, өздеріне - АВТО-агрессия) және формада (физикалық, ауызша, жанама) ерекшеленеді. Мұндай жасөспірімдерде табысқа жету үшін тұрақты мотивацияны және ерікті қасиеттерді қалыптастыру проблемалары бар. Сондай-ақ, кең әлеуметтік байланыстарға қатысты өзін-өзі бағалаудың төмендігі байқалады. Көбінесе мұндай балалардың мінез-құлқы агрессиялық сипатқа ие.

Құқық бұзушы жасөспірімдерге жеке қасиеттердің келесі белгілері тән: ауызша, физикалық агрессия негізінен жоғары адамдарға қатысты күшейтілген қорғаныспен, сондай-ақ, әдетте, мұғалімдер мен ата-аналарға агрессия мен қорғаныс үшін көрінбейтін жоғары алаңдаушылықпен біріктіріледі. Жасөспірімдердің агрессиясының көрінісі отбасындағы қақтығыстар, қалаған нәрседен айыру, баланың қалыптасып келе жатқан «Менін» ескермеудің салдарынан болуы мүмкін. Жасөспірімдердің агрессивтілігінің көрінісі-ішкі эмоционалдық проблеманың белгісі, психологиялық қорғаудың жеткіліксіз әдістерінің бірі. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын түзетудің ең күшті құралдарының бірі психологиялық дайындық. Соңғы жылдары әлеуметтік-психологиялық тренинг жас кезеңдерінен бастап, өмірдің геронтологиялық кезеңімен аяқталатын жас кезеңдерін қамтитын адам тәжірибесінің әртүрлі салаларында қолданыла бастады. Бұл тренинг салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде маңызды дағдылар мен қабілеттерді қарқынды қалыптастырумен дамыту мәселесін шешуге, сондай-ақ орынсыз мінез-құлықты түзетуге мүмкіндік беретіндігімен түсіндіріледі.

Жасөспірімдермен девиантты мінез-құлықтың алдын-алу бойынша түзету жұмыстары бірқатар ерекшеліктерге ие:

- бастапқы кезеңде топтық жұмыс нысандары көрсетілмейді, жеке жұмыс тиімдірек болады;
- басынан бастап, параллель түрде отбасымен жұмыс бастау керек;
- «өзін-өзі ұстау» қажеттілігі туралы жалпы әңгімелер мүлдем тиімсіз;

- жасөспірімнің мінез-құлқы мен қабілеттерінің ерекшеліктеріне негізделген мүдделер шеңберін қалыптастыруға ерекше назар аудару керек, уақытты бос өткізуді барынша азайтуға тырысу керек;
- агрессивті баламен жоғары реңктерде сөйлесуге болмайды, осылайша оны агрессивті импульстарды күшейтуге итермелейді;
- баланың ашулану және өз энергиясын әртүрлі жолмен тастау құқығын мойындау өте маңызды;
- мұндай жасөспірімге агрессияны жеңілдететін жаттығуларды үйрету керек;
- ынтымақтастық қағидаттарына тәрбиелеу агрессивтіліктің алдын алудың басты шарты болып табылады[6].

Осылайша, кәмелетке толмағандардың агрессивті мінез-құлқының алдын-алу әлеуметтік маңызды ғана емес, сонымен бірге психологиялық қажетті факторға айналады. Тәрбиелік-профилактикалық қызмет тек жасөспірімдерге тікелей қолданылатын жеке ықпал ету және түзету шараларымен шектелмейді. Әлеуметтік сауықтыру және әлеуметтік - педагогикалық түзету жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуіне себеп болатын қолайсыз ортаны қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Долгова В.И., Иванова Л.В., Банщикова А.И. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктері // «Тұжырымдама» ғылыми-әдістемелік электронды журнал. - 2015. - Т. 31. - С. 11–15.
2. Бандура А., Уолтер Р. Жасөспірімдік агрессия. Тәрбие мен отбасылық қарым-қатынастардың әсерін зерттеу. – М.: Сәуір баспасөзі, «ЭКМО-пресс» баспасы, 1999. – 512б.
3. Абраменко В.И. Жасөспірімдердің мінез-құлық даму заңдылықтары және оның қалыптасу жағдайлары. - диссертация авторефераты. ... Психология ғылымдарының докторлары. Ғылымдар. - Л.М.Зюбин., 1986 ж.
4. Селиванова О.А. Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы ауытқулардың негізгі себептері // Жалпы. ред. В.И.Загвязинский, О.А.Селиванова. М., 2012. - .238–244б.
5. Шпрангер Э.Жастық жас психологиясы. Psychologie des Jugendalters // «Жастар педологиясы». - М.-Л.: Әдебиет, 1931 ж.
6. Бадмаев С.А. Мектеп оқушыларының девиантты мінез-құлқын психологиялық түзету. - М.: Шебер, 1999. 10. Баярд Р.Т., Баярд Д. Сіздің беймаза жасөспірім. - М.: Отбасы және мектеп, 1995 ж.

ӘОЖ 378.147

<https://doi.org/10.53355/b0009-8760-2632-c>

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРГЕ ӘСЕРІ

Шерихан А.Ж., Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің 3 курс студенті,
Сангилбаева А.О., психология ғылымдарының магистрі
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

E-mail: altynai.sherihan@bk.ru, sangilbaeva@gmail.com

Әлеуметтік желідегі белсенділіктің артуынан психологиялық жағдайлар, стресс, суицидтік ойларға күн сайын итермелеуде. Көптеген ғалымдардың зерттеуінше әлеуметтік желі психологиялық күйзеліске, дұрыс көңіл бөлмегендіктен белсенділіктің төмендегенін айтады. Twitter, Instagram, YouTube, Facebook, ВКонтакте т.б. әлеуметтік желілерден жасөспірімдер өзіне мүлдем қажетсіз жарнамаларды көру арқылы небір зиянды әрекеттерге баруда, әлеуметтік желілерге деген тәуелділіктері артуда.

Тірек сөздер: әлеуметтік желілер, жасөспірімдер, денсаулық, мінез-құлық, желілерді пайдалану қарқыны, онлайн, тәуелділік.